

Varga Bálint

Nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánsági történetírás a hosszú 19. században*

A 19. század során, a historizmus felfogásának megfelelően a múlt minden korábbinál fontosabbá vált. Az ekkor megszülető szakszerű történettudomány képviselőitől kezdve a helytörténeti egyletekbe tömörült amatőrökig számos ember ragadott tollat, hogy egy-egy számára értékes téma történetét megírja. A születőben levő és egyre nagyobb közönséghez eljutó nemzeti történeti nagyelbeszélés mellett így számos kisebb téma története is érdekessé vált. E kisebb témák közül ebben a tanulmányban a régióra fogok koncentrálni. Egy korábbi írásomban a Magyarországon a 19. század közepén megjelenő regionális történetírás kontúrjait mutattam ki, és amellett érveltem, hogy Dél-Magyarországon az átlagnál jóval nagyobb számban és magasabb minőségben jelent meg a helyi/regionális történetírás.¹ Ebben a tanulmányban a Bánság (azaz az 1881 és 1918 között fennálló három vármegye, Torontál, Temes és Krassó-Szörény) területén keletkezett, átfogó igényű (azaz legalább egy vármegye történetét vagy a régió egy nagyobb korszakát áttekintő) művek elemzésén keresztül arra teszek kísérletet, hogy elhelyezzem a dél-magyarországi regionális historiográfiát a versengő nemzeti elbeszélések kontextusában.

Az újkori bánsági történetírás legalább két oknál fogva érdemel figyelmet. Egyrészt egy felekezeti és nyelvileg még a történeti Magyarország mércéjével nézve is különösen sokszínű térségről van szó, ahol számos érdekcsoport, nemzeti és felekezeti elit élt egymás mellett.

1. táblázat

A három bánsági vármegye lakosságának anyanyelv szerinti aránya 1900-ban²

Vármegye	teljes lakosság	anyanyelvűek aránya (%)						
		román	német	szerb	magyar	szlovák	horvát	egyéb
Torontál	609 362	14,4	30,2	31,5	18,8	2,5	0,7	1,9
Temes	476 242	35,2	35,9	13,6	12,2	0,6	0,1	2,4
Krassó-Szörény	443 001	74,1	12,5	3,0	4,8	0,9	0,1	4,7
Összesen	1 528 605	38,2	17,7	26,8	12,7	1,4	0,3	2,8

* A tanulmány az NKFI K 108670. számú, „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” című kutatási projekt keretében készült.

¹ Varga 2014.

² *Népszámlálás 1902*: 355, 363, 371.

2. táblázat

A három bánsági vármegye lakosságának felekezet szerinti aránya 1900-ban³

Vármegye	teljes lakosság	római	görög	ortodox	evangé-	refor-	zsidó	egyéb
		katolikus	katolikus		likus	mátus		
		felekezetűek aránya (%)						
Torontál	609 362	46,7	0,6	45,5	3,7	2,0	1,1	0,3
Temes	476 242	44,0	2,6	46,9	2,5	1,8	2,0	0,1
Krassó-Szörény	443 001	19,1	4,1	73,5	0,5	1,8	1,0	0,0
Összesen	1 528 605	37,9	2,2	54,1	2,4	1,9	1,4	0,2

Az 1–2. táblázatban bemutatott sokszínű népesség egy dinamikusan változó közigazgatással rendelkező területen élt. Az Oszmán Birodalomtól 1718-ban visszafoglalt terület 1779-ig közvetlen császári kormányzás alatt állt Temesi Bánság néven. 1779-ben három vármegye, Torontál, Temes és Krassó jött létre immár a Magyar Királyságon belül, míg a terület déli sávja a Katonai Határőrvidék része maradt. 1849 és 1860 között a régió a Temesvár központú Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság nevű koronatarományhoz tartozott. Ennek felosztása után az 1849 előtti rendszer állt vissza, de már 1873-ban ismét komoly változás állt be: a Határőrvidéket felszámolták, és beolvasztották a már meglévő megyerendszerbe, illetve az újonnan létrehozott Szörény vármegyébe. Ez utóbbi csupán nyolc évet élt meg, 1881-ban egyesült Krassóval. A vármegyei, városi és határőrvidéki elitek nyilvánvalóan számos partikuláris érdekléssel és céllal rendelkeztek, ami pedig ezek történeti legitimitációjára is hatott.

A másik ok, amiért a Bánság történetírása érdekes, az a módszertani kihívás, amellyel a térségben alkotó szerzőknek szembe kellett nézniük. A 19. századi historiográfia számára a legfontosabb korszak a középkor volt, ám az oszmán hódítás következtében ebből az időszakból gyakorlatilag teljesen elpusztultak a régió írásos forrásai és épített öröksége. Ennek a hiátusnak a pótlása különös kreativitást igénylő feladatnak bizonyult.

A BÁNSÁG ÉS A NEMZETI KÁNONOK

Mivel a 19. században születő nemzeti történettudományok számára a nemzet egysége kulcsfontosságú momentum volt, ezért azok első hulláma a század derekán nem igazán foglalkozott regionális történelemmel. Román szerzők voltak az elsők, akiknek a régió a látókörébe került. A román történelem nemzeti elbeszélésének első nagy romantikus mesterét, a moldvai Mihail Kogălniceanút (1817–1891) nem foglalkoztatta a Bánság; 1837-ben megjelent francia nyelvű könyvében, amely a román történelem első átfogó összefoglalója volt, a térség

³ *Népszámlálás 1902*: 355, 363, 371.

történetére szinte egyáltalán nem tért ki.⁴ A változást az tette lehetővé, hogy erdélyi, illetve bánági értelmiségiek költöztek Bukarestbe; ők emelték be a kevésbé ismert területet a román nemzeti diskurzusba. Az erdélyi származású, de Bukarestben professzorral, illetve a Román Akadémia alapító tagjává és később elnökévé lett August Treboniu Laurian (1810–1881) 1848-ban adta ki a *Temisiana, avagy a Temesi Bánság rövid története* címet viselő könyvét. Laurian a latinista iskola elkötelezett képviselője volt, és meggyőződéssel hirdette a románok tiszta római eredetét. A Bánság azért volt számára kiemelten fontos, mert a rómaiak először ezt a régiót foglalták el, ezért szerinte az Erdélynél mélyebben romanizálódott. Anonymus *Gesta Hungarorum*ára alapozva Laurian azt is állította, hogy a 9. században létezett a Bánság területén egy keresztény román állam egy bizonyos Glád vezér uralma alatt, amely ugyan vereséget szenvedett Árpád magyarjaitól, de csak Szent István idejében lett Magyarország része. A régióban a késő középkorban Laurian újra autonóm román közigazgatást tétélezett fel.⁵

Hasonló megközelítést alkalmazott a lugosi születésű, de szintén Havasalföldön karriert befutott Vasile Maniu (1824–1901). Maniu a latinista iskola híveként szintén a románok tiszta római eredete mellett érvelt az 1857-ben megjelent *Történeti-kritikai értekezés* című munkájában. Két fontos elemmel gazdagította a román nemzeti elképzelést a Bánságról: egyrészt úgy gondolta, hogy a késő középkorban létezett „vlach kerületek”⁶ fenntartották a bánági román autonómiát; másrészt pedig a 18. századi szerb bevándorlásban a román nemzetet fenyegető veszélyt fedezett fel, amely megszüntette a térség „etnikai tisztaságát.”⁷

A következő évtizedek román szerzői ezekre az alapokra építkeztek. Alexandru Dimitrie Xenopol (1847–1920), a 19. század végi román történetírás legfontosabb alakja szerint a Bánság jelentősége abban állt, hogy a római korszak óta fenntartotta a román népességet, a népvándorlások korában a román államiságot, majd autonóm politikai egységet alkotott Magyarországon belül.⁸ Xenopol azt is hangsúlyozta, hogy a Bánság közvetlen földrajzi kapcsolatban áll Havasalfölddel.⁹ Ez utóbbi érvet a nagy hatású nyelvész, Bogdan Hasdeu (1838–1907) is átvette: „Az összes régió közül, melyeket románok laknak a Dunától északra, a Bánság és Olténia (a Hátszegi nyúlvánnyal) az egyetlenek, amelyek a román nép megszakítatlan földrajzi-történeti kontinuitását reprezentálják; egy olyan fészket, ahonnan a romanizáció fokozatosan elterjedt nyugatra, északra és keletre.”¹⁰

Akárcsak a román historiográfia első szakaszának képviselői, az első magyar nemzeti történetírók sem foglalkoztak egyes régiókkal. Az első országos jelentő-

⁴ Kogălniceanu 1837.

⁵ Laurian 1848: 32. Laurian munkásságához általában lásd Roșu 2008.

⁶ Temes és Szörény megye területén Nagy Lajos uralkodásától kezdve kiváltságolt román népesség élt. Ennek a népességnek a helyzetét a „vlach jog” (*ius valachicum*) szabályozta. Petrovics 2003: 143.

⁷ Maniu 1857: 533–545; Neumann 1984: 65–75.

⁸ Xenopol 1885: 118–119, 134, 149, 194.

⁹ Xenopol 1896: 1. 85–86.

¹⁰ Hasdeu 1896: 2.

ségű szerző, aki a Bánság történetét kutatta, a temesvári születésű, de az 1860-as évektől a főváros szellemi életében aktív Pesty Frigyes volt. Dél-Magyarország története Pesty munkásságának egyik súlypontját képezte. Fő állítása az volt, hogy a Bánság a magyar nemzeti múlt és nemzeti tér integráns része. Pesty eleve úgy gondolta, hogy a Bánság és a Bánát szavak helytelenek, mert a középkorban ilyen megnevezés nem volt, és ezeket a kifejezéseket csak a térséget nem ismerő, a magyar nemzeti célokat pedig direkt szabotáló osztrák hivatalnokok találták ki, hogy a területet Magyarországtól külön kormányozzák.¹¹ Glád vezér történetét Pesty megkerülni nem tudta (mivel a *Gesta Hungarorum* hitelességét ekkor a magyar történetírás még nem kérdőjelezte meg), de „etnikai” hovatartozására egyáltalán nem tért ki, és a román szerzőkkel ellentétben a honfoglalás után azonnal magyar uralmat vizionált a későbbi Bánság területén.¹² A román historiográfiával vitatkozva Pesty továbbá azt is állította, hogy a „vlach kerületek” nem autonóm körzetek, hanem a magyar királyi közigazgatás részei voltak, továbbá nem is volt román jellegük: ritkán hívták ezeket „vlach”-nak, nemességük magyarul beszélt, és román lakosságuk is tudott magyarul.¹³ Pesty szerint a Szörényi Bánság is magyar fennhatóság alatt állt, így bármilyen középkori román államiságról beszélni értelmetlen.¹⁴

Az 1870-es évektől kezdve a magyar és a román történetírás közötti különbségek egy igencsak jelentős dimenzióval bővültek. Robert Rösler grazi nyelvészprofesszor 1871-ben úttörő munkában érvelt amellett, hogy a román nép etnogenezise nem a román nép modern lakóhelyén, hanem a Dunától délre történt meg, és a románok csak a 12. századtól bukkantak fel a Dunától északra.¹⁵ A magyar történetírás azonnal átvette Rösler okfejtését, így már nemcsak a Bánság román államiságát, román karakterét, hanem a románok ottani elsőségét is meg lehetett kérdőjelezni.

A szerb nemzeti történetírás ekkoriban még kevésbé foglalkozott Dél-Magyarország történetével, inkább azokra a területekre koncentrált, amelyek a középkorban valamilyen formában a szerb államhoz tartoztak; a Bánság azonban soha nem volt Szerbia része. Amennyiben a szerb szerzők mégis kitértek Dél-Magyarországgal kapcsolatos témákra, akkor jellemzően a középkori szerb népességet, illetve az ortodox egyház I. Lipóttól kapott privilégiumait tárgyalták.¹⁶

¹¹ Pesty 1868.

¹² Pesty 1877: 12–13.

¹³ Pesty 1876.

¹⁴ Pesty 1877.

¹⁵ Rösler 1871.

¹⁶ A korszak szerbiai történetírásáról áttekintést ad Höpken 2005.

A HELYI TÖRTÉNETÍRÁS ÉS A *HUNGARUS* PATRIOTIZMUS

A fent tárgyalt szerzők intézményi hátterét, függetlenül attól, hogy a régióból származtak-e, az ekkor létrejövő nemzeti tudományos intézményrendszer adta. Mindannyian egy adott nemzeti diskurzusban vettek részt, a régió történetét tehát kívülről-felülről, a nemzet felől értelmezték. A regionális nézőpontú történetírás a Bánságban 1861-ban kezdődött el, bár egyes hagyományokkal rendelkezett már a felvilágosodás korából. Amikor 1718-ban a Habsburg Birodalom megszerezte a Bánságot, a központi adminisztráció csak igen korlátozott ismeretekkel bírt a térségről. A régióba küldött hivatalnokok ezért különböző tanulmányokat készítettek, amelyek időnként kitértek a tartomány múltjára is. A legjobb ilyen szöveget Jakob Ehrler revizor írta 1774-ben.¹⁷ Ehrler szövege elsősorban a tartomány gazdasági viszonyait tárgyalta. Történeti áttekintésében párhuzamot vont a terület római uralom alatti virágzása és annak jelen állapota között, így legitimálva a Habsburg uralmat.¹⁸

Mivel Ehrler műve kéziratban maradt, a regionális történetírást Francesco Grisellini (1717–1787) 1780-as könyve, a *Kísérlet a Temesvári Bánság politikai és természeti történetére* alapozta meg.¹⁹ Grisellini itáliai születésű tudós és osztrák szolgálatban álló hivatalnok volt, aki három évet töltött Temesváron. Könyvének megírásával szándéka az volt, hogy bemutasson Európának egy szinte teljesen ismeretlen, de római eredete, sokszínűsége és rohamos fejlődése miatt különösen érdekes területet. Grisellini műve természetesen a Habsburg-uralom dicsérete is, mivel nézete szerint az oszmán barbárságot, illetve zsarnokságot Bécs helyes kormányzata váltotta fel, ami felvirágoztatta a tartományt.²⁰ A következő mintegy nyolc évtizedben Grisellini munkája maradt az egyetlen, az egész Bánságot tárgyaló mű.²¹

1861-ben aztán egymástól függetlenül két fiatal szerző is jelentkezett átfogó, német nyelven írt Bánság-történettel. Az egyik Johann Heinrich Schwicker (1839–1902), aki ekkor Nagybecskerekén volt tanító.²² A *Temesi Bánság története* cím alatt megjelenő munka előszavában joggal panaszkodhatna, hogy a magyar történelemtől írt számos átfogó munka megjelenése ellenére a Bánság történetét ezekből jól megismerni nem lehet. Márpedig a régió (*Heimat*) ismerete minden művelt

¹⁷ Feneşan 2000: 153–155.

¹⁸ Ehrler 2000: 175–178.

¹⁹ Krischan 1999: 21–82.

²⁰ Grisellini 1779. Tartalmi összefoglalója: Marjanucz 2013.

²¹ 1826–27-ben egy ortodox pap és tisztviselő, Nicolae Stoica de Haţeg (1751–1833) írt egy *Bánsági krónikát* (Stoica de Haţeg 1981). Ez a szöveg azonban teljesen korszerűtlen volt: felépítésében a középkori krónikákat követte, valamennyi felvilágosodás kori irodalommal fűszerezve. Stoica könyve a teremtéstörténettel indul (!), és aztán egy inkoherens, a középkori évkönyvekhez hasonló szövegen keresztül, amely a bizánci, magyar, erdélyi, havasalföldi és moldvai történelmet tárgyalja, eljut a Bánság újkori történetéhez, amit viszont nagyrészt Griselininitől vesz át. Stoica nemcsak a korszak európai történetíróihoz, de saját korának román tudományosságához képest is nagyon le volt maradva. A mű kéziratban maradt, így a helyi román tudományosságra már csak ezért sem tudott nagy hatást gyakorolni.

²² Krischan 1999: 190–208.

ember számára szükséges, hiszen csak így lehetséges az egész hazát (*Vaterland*) szeretni.²³ A másik szerző a fehértemplomi Leonhard Böhm (1833–1924), aki az 1848–1849-es forradalom és polgárháború miatt nem tudta befejezni középiskolai tanulmányait, és kovácsként dolgozott szülővárosában.²⁴ Böhm könyve szintén *A Temesi Bánság története* címet viseli, és születésének motivációja is hasonló volt Schwickeréhez: a haza (*Vaterland*) ismerete minden polgár kötelessége.²⁵

A két mű nemcsak azonos évben, azonos címmel jelent meg, de szerzőik alkotói módszere is erősen hasonlított. Egyikük sem tudott eredeti forrásokra támaszkodni, hanem Griselinít kombinálták az általános magyar történelmi narratívákkal; igazán korszerű szakirodalmat azonban egyikük sem használt. Módszertani fejletlenségük nem meglepő: sem Schwicker, sem Böhm nem rendelkezett szakszerű képzettséggel, de még csak érettségijük sem volt, és vidéki kisvárosokban élve nem is lehetett hozzáférésük a friss tudományos eredményekhez. A módszertan gyengesége miatt mindkét mű negatív fogadtatásban részesült. A részletes recenziót író Pesty Frigyes – amellet, hogy eleve szakszerűtlennek találta a Bánság szó használatát – rámutatott a két könyv számos tárgyi tévedésére, metodológiai hiányaira is. „Nem állnak a magyar történetírás színvonalán” – összegezte lesújtó ítéletét.²⁶ A neoabszolutizmus korában írt szövegeket a már korlátozott mértékben liberális jegyeket felmutató korszakban bíráló Pesty azonban nemcsak szakmai, hanem politikai kritikát is megfogalmazott: Schwickert katolikus elfogultsággal vádolta, Böhmöt pedig azzal, hogy „pártemberré szegődött”, azaz hogy az osztrák neoabszolutizmusnak szolgáltatót ideológiai alapot.²⁷ Schwicker 1780-ban, a Bánság Magyarországhoz való csatolásával fejezte be szövegét, Böhm viszont olyan bátor volt, hogy egészen saját koráig tárgyalta a régió történetét. Valóban nagyon dicsérte Ausztriát az 1718 utáni fejlődésért, 1848-ról szólva pedig Kossuthot diktatórikus hajlamokkal vádolta. Ugyanakkor Böhm egyértelműen pozitívan írt a régió Magyarországhoz (a *Vaterlandhoz*) csatolásáról 1779-ben, dicsérte a nemes magyar nemzetet is, a Katonai Határőrvidéket viszont anakronisztikusnak és felszámolandónak ítélte.²⁸ Nézetei tehát számos ponton megegyeztek a magyar liberális elképzelésekkel. Valójában Böhm egyszerre volt magyarországi patrióta és lojális a Habsburgokhoz. Könyve alapján Schwicker is hasonló identitással bírt, bár nála a magyarországi patriotizmus valamennyivel gyengébben mutatható ki.²⁹

A kritikákra és vélhetően a politikai helyzet változására reagálva Böhm 1868-ban másodszor is megjelentette könyvét.³⁰ A második kiadás jelentősen különbözött az elsőtől. Német helyett nyelve immár magyar volt, a Pesty által

²³ Schwicker 1861: 1.

²⁴ Krischan 1999: 209–223.

²⁵ Böhm 1861: IX.

²⁶ Pesty 1862: 222.

²⁷ Pesty 1862: 223. Vö. Gräf 2000.

²⁸ Böhm 1861: 280, 284, 324–330.

²⁹ Gräf 2000: 61–65.

³⁰ Böhm 1867.

kritizált helyett új címet kapott: *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme*. Böhm ezenkívül kijavított számos hibát, és a könyvet lezárta 1718-ban, kikerülve ezzel minden politikailag kényes témát. Ugyanakkor a szerző sokkal egyértelműbben foglalt állást a liberális értékek mellett. Munkájának fogadtatása bár még mindig nem volt tökéletes (ezúttal Thaly Kálmán azt tette szóvá, hogy a Bánság és Dél-Magyarország egymást nem tökéletesen átfedő fogalmak), de a kritika elismerte a mű hazafias jellegét.³¹

Böhm „hazafiassága” későbbi pályafutásában is megmutatkozott. Autodidakta tudósként több helytörténeti könyvet és tanulmányt is írt. Fehértemplomról és Pancsováról szóló munkáihoz a helyi levéltárakat használta, ezek már a kor színvonalához sokkal jobban közelítő művek lettek. Többször megválasztották szülővárosa polgármesterének is a Szabadelvű Párt támogatásával.³² Schwicker ezzel szemben különleges mobilitásról tanúságot téve Budapesten lett középiskolai tanár, és germanisztikából habilitált a Műegyetemen. Több könyvet is publikált Dél-Magyaroszágról, annak szerb és német történelméről, valamint a magyar irodalomtörténetről; külső tagja lett a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiának. Segesvár, illetve a Szeged megyei Kereszténysziget többször is képviselővé választotta szabadelvű programmal, a Parlamentben és az általa szervezett kulturális egyesületekben a magyarországi németek védelmében tevékenykedett.³³ Mind Böhmnél, mind Schwickernél erős regionális kötődést, hungarus patriotizmust és liberális meggyőződést tudunk tehát kimutatni.³⁴ Horst Haselsteiner leírása tökéletesen illeszkedik mindkettőjükre: a hungarus-identitásuk „fenn akarták tartani a különbséget az új nacionalizmus (amelynek túlzó formáját elutasították), illetve az általuk képviselt egészséges patriotizmus között, amelynek tisztaságát megőrizték és olyan, Magyarországot szolgáló polgári célként tűzték ki, amelyért érdemes küzdeni.”³⁵

³¹ Krischan 1999: 214.

³² Krischan 1999: 210–211, 214–215.

³³ Krischan 1999: 192–193, 197–200.

³⁴ Böhm és Schwicker munkáihoz módszertanában és szemléletében is hasonló Temesvár polgármestere, Johann Nepomuk Preyer (1805–1888) 1853-ban kiadott városi monográfiája (Preyer 1853). Preyer szintén nem alkotott kiemelkedőt: könyve a már létező szakirodalom Temesvárra vonatkozó részeinek kompilációja. A neoabszolútizmus korában írt mű a Habsburg *Kaisertreue* és a magyarországi *Landespatriotismus* között ingadozott. Annak érdekében, hogy a cenzúra ne találjon rajta fogást, a politikailag kényes eseményeket, mint például a Temesvárt különösen brutálisan érintő 1848–1849-es forradalmat és polgárháborút, nem említette. Preyer munkájának értelmezését lásd: Täuber 1977.

³⁵ Haselsteiner 2001: 158.

A MAGYAR NEMZETI ELBESZÉLÉS KERETEI KÖZÖTT

A hungarus elbeszélési módot az 1870-es évektől egyre erőteljesebben váltották fel a különböző nemzeti narratívák helyi adaptációi. A dualizmus korában domináns magyar nemzeti elbeszélés csírája azonban már a reformkorban megjelent Bárány Ágoston (1798–1849) Torontál megyei aljegyző és levéltáros, a Magyar Tudományos Akadémia tagja révén.³⁶ A reformkor végén Bárány Torontál³⁷ és Temes³⁸ megyéről is közzétett egy-egy monográfiát. Ezek a munkák módszertanukban gyenge alkotások, és messze elmaradnak a kortárs magyar történetírás, így például Horváth Mihály munkáitól. Bárány ugyanis mindenfajta forráskritika nélkül kimásolta a Torontál, illetve Temes megyére vonatkozó adatokat a magyar történelmet tárgyaló munkákból, és ezeket kiegészítette Grisellini szövegével. Művei azonban egy fontos újdonsággal mégis bírtak: elsőként ő helyezte el Dél-Magyarországot a magyar nemzeti történelem keretei között.

A liberális magyar nemzetállam megszilárdulása az 1860-as évektől az 1880-asokig (a kiegyezés, illetve a Határőrvidék megszüntetése, a Tisza Kálmán-féle stabilitás között) azzal a következménnyel járt a Bánság szellemi életére, hogy abban immár megkérdőjelezhetetlenül a magyar nemzeti eszme vált irányadóvá. Ezt azonban nagyban korlátozta, hogy kulturális intézményrendszere elmaradt a magyarországi átlagtól, felsőfokú tanintézménnyel a dualista korszakban a térség egyáltalán nem rendelkezett (leszámítva a római katolikus és ortodox szemináriumokat). Ezt az intézményi hiátust volt hivatva pótolni az 1872-ben Ormós Zsigmond temesi főispán, autodidakta művészettörténész kezdeményezésére létrehozott Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat (DTRT). A DTRT az egyik legkorábban alapított és legsikeresebb történelmi társulat volt. Tagságát jellemzően a temesvári középosztály tagjai (földbirtokosok, tisztviselők, szellemi szabadfoglalkozásúak) alkották.³⁹ 1875-től a DTRT *Történelmi és Régészeti Értesítő* címmel évente négyszer megjelenő folyóiratot adott ki, 1891-ben pedig Temesváron megalapította a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumot.⁴⁰ A korabeli magyarországi környezetben ezek az eredmények kimagaslónak számítottak: a DTRT az egyik első és legaktívabb vidéki történelmi társulat volt, a *Történelmi és Régészeti Értesítő* a regionális folyóiratok között az egyik legjobbnak számított, a múzeum pedig a vidékiek sorában az első volt, amely saját épülettel rendelkezett. A DTRT egyértelműen uralta a Bánság szellemi életét: a verseci, a fehértemplomi, a nagybecskereki és a lugosi múzeum a temesvári példát követte, igazgatóik mindannyian a DTRT tagjai voltak. A társulat mintaként szolgált több magyarországi egyesületnek is.

³⁶ Szentkláray 1914.

³⁷ Bárány 1845.

³⁸ Bárány 1848.

³⁹ Balla 2008.

⁴⁰ Berkeszi 1908.

Bár a DTRT tagságában a sokszínű Bánság minden felekezeti és nyelvi csoportja megtalálható volt, az egyesület egyértelműen a magyar állameszmét támogatta. A társulat és a múzeum neve jól mutatja a magyar állameszme elfogadását: a regionális különállást sugalló Bánság szó nem szerepelt benne, a „délmagyarországi” jelző viszont egyértelműen a régió Magyarországhoz való integráns tartozását mutatta.

A DTRT teljes működésének áttekintése meghaladja egy tanulmány kerekeit – csak a *Történelmi és Régészeti Értesítő* több mint négy évtizeden át jelent meg, azaz összesített terjedelme több ezer oldalra rúg. A társulat működését így legtermékenyebb tagjának, Szentkláray Jenőnek (1843–1925) munkásságán keresztül mutatjuk be. Szentkláray katolikus pap, tanár és újságíró volt; eredeti bunyevác családnevét (Nedits) 1867-ben, felszentelésekor magyarosította.⁴¹ Munkássága egyértelműen a magyar állameszme talaján áll. Fő műve, a *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből* a Bánság 18. századi történetét tárgyalja.⁴² Pesty Friggyessel egyetértve értelmetlennek tartotta a Bánság kifejezést, annak közvetlenül Bécsből való kormányzását 1718 és 1779 között pedig törvénytelennek és méltánytalannak ítélte. A régió nagyobb részének visszacsatolása Magyarországhoz akkora örömmel töltötte el Szentklárayt, hogy könyvének főhőséül Mária Teréziát választotta, akinek még azt is megbocsátotta, hogy a visszacsatolást csak uralkodásának 39. évében rendelte el. A királynő másik érdemének azt tekintette, hogy kormányzati tevékenysége a „polgárosodást” segítette elő (az iskoláztatás, az egyházi viszonyok javítása és az infrastruktúra-fejlesztés révén), és elnézte neki, hogy mindez „német stýlben” történt.⁴³ A régió felekezeti és nyelvi sokszínűségét Szentkláray jobbra kárhoztatta: többször is igen negatívan írt a szerb és a román határőrökről, akik kiváltságaikat a magyar alkotmányt megsértve kapták, Magyarországgal szemben pedig ellenségesek voltak. A kormányzati németesítést is ostorozta, bár elismerte a német betelepülők érdemeit a régió fejlesztésében.

Szentkláray a régió egészének újkori története mellett Krassó, illetve Temes megye történetével is foglalkozott.⁴⁴ Mindkét megye római történetét csak röviden tárgyalta, nagyra becsülte viszont a magyarok rokonainak tekintett hunok és avarok kultúráját. Amellett érvelt, hogy Krassó területén a Magyar Királyság uralma egészen a török korig megszakítás nélküli volt, és egyértelműen elutasította a román historiográfia román autonóm kerületekről szóló elképzeléseit. A krassói románokat ráadásul a magyar állam egységének veszélyeztetésével is megvádolta. A román bevándorlást a területre – bár elismerte annak középkori eredetét – nagyrészt újkori fejleménynek tartotta.⁴⁵ Temes megyéről szólva Szent István tevékenységének különös figyelmet szentelt: az ő uralkodása alatt lett a terület végleg Magyarország része, ő állította fel Temes vármegyét és a csanádi

⁴¹ Karácsonyi 1926.

⁴² Szentkláray 1879.

⁴³ Szentkláray 1879: 249.

⁴⁴ Szentkláray 1900, 1912.

⁴⁵ Szentkláray 1891.

püspökséget – azaz megszervezte a régióban a keresztény magyar államiságot. Szentkláray innentől fogva természetesen semmilyen autonómiáról nem tud: a megye egészen a török foglalásig Magyarország közvetlen része volt. A török uralmat a legsötétebb hanyatlásként írta le. Akárcsak a *Száz évben*, a Temes megyét bemutató tanulmányában is elismerte a Habsburg Birodalom érdemeit a régió visszafoglalásában és 1718 utáni fejlesztéseiben, de élesen kritizálta azt a szerinte törvénytelen kormányzási mód miatt. A vármegye etnikai sokszínűségének kialakulását úgy magyarázta, hogy a térségben román és szerb lakosság csak a 13., illetve a 14. században települt le, de nagyobb számban csak a 17. és 18. században jelentek meg. Szentkláray a szerb és a román lakosságnak nem tulajdonított különös érdemeket, inkább erőszakos, a magasabb kultúrára nem túl fogékony népeknek jellemezte őket.

Szentkláray tehát a magyar állameszme és a magyar kultúra elsőbbségének híve volt. A haladás zálogának az államot tartotta, az egyetlen államalkotásra képes nemzetnek pedig a magyart.⁴⁶ Minden bizonnyal ez állt nevének önkéntes megmagyarosításának hátterében is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy munkássága kizárólag a magyar nemzet helyi történetére korlátozódott volna. Szentkláray a dél-magyarországi szerb történelemben is elmélyedt, sőt: őt tekintetjük a szerb ortodox egyháztörténet első magyar művelőjének. Bebocsátást nyert a karlócai érseki levéltárba, és az ottani források felhasználásával írta meg a témában fő művének számító *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Dél-magyarországon*.⁴⁷ Könyvének motivációját itt az adta, hogy nézete szerint az ortodox egyház ősi keresztény örökséget őriz, és kulcsfontosságú szerepet játszott az erkölcs terjesztésében a szerbek között. Ezt a művet szerb kortársai olyan nagyra értékelték, hogy a belgrádi Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia és az újvidéki Matica Srpska is tiszteletbeli tagjává választotta Szentklárayt.⁴⁸ Alapos forrásfeltáró tevékenységével és a régió egészét átfogó munkáival egyértelműen kiemelkedett a DTRT átlagából. Narrációja, azaz a Magyarországhoz való lojalitás és a magyar állameszme elfogadása azonban a DTRT egészére jellemző volt.⁴⁹

⁴⁶ Politikai nézeteiről lásd: Szentkláray 1897.

⁴⁷ Szentkláray 1908.

⁴⁸ Karácsonyi 1926: 12.

⁴⁹ Csupán néhány példa: A Borovszky-féle sorozat Torontál megyei kötetének történeti részét megíró Reiszig Ede nagy részben Szentklárayra alapozva mutatta be a megye 18. századi történetét (Reiszig–Alexich–Haraszthy 1911). Száamek György temesvári piarista tanár véleménye a bánági szerbekről is Szentklárayra rezonál: „szép szolgálatot tevének a civilisatiónak” a török elleni háborúk idején, ugyanakkor Dél-Magyarország „legrégibb birtokosa a magyar faj, s neki van itt az uralkodásra a legtöbb joga” (Száamek 1889: 167, 170). A szerbekkel és a románokkal ellentétben az 1900-as évek közepéig politikai mozgalommal nem rendelkező bánági németek általában pozitív megítélés alá estek (Szentkláray is elismerte szerepüket a térség „civilizálásában”). A német családnevét (Grün) megmagyarosító Baróti Lajos hasonló módon vélekedett: a bánági németek „jóravaló, munkás emberek voltak, kik a bennszülött lakosoknak erkölcsi tekintetben is például szolgálhattak” (Baróti 1892: 32).

VERSENGŐ VÍZIÓK

A bánági történetírásban tehát domináns pozíciót töltöttek be a magyar államszeme talaján álló szerzők, értelmezésük azonban nem talált teljes körű elfogadásra. Román, szerb és német nyelvű, a magyarral versenyző nemzeti kánonok alapján megírt történelmi víziók is megjelentek a korszakban. Akárcsak a magyar történetírás esetében, ezek a művek is direkt politikai céllal, illetve hatásra készültek.

Hasonlóan a nemzeti kánonok kidolgozásának dinamikájához, ismét román szerzők voltak a legelsőek. A verseci ortodox szeminárium professzora, Nicolae Tincu-Velea (1814–1867)⁵⁰ 1865-ben publikált *Politikai-nemzeti egyháztörténet* című könyvével az ekkor folyó szerb–román egyházi vitában foglalt állást. A vita arról szólt, hogy a román lakosságú ortodox egyházmegyék szerettek volna kiszakadni a karlócai érsekség, azaz a szerb dominanciájú ortodox egyház kebeléből, és saját ortodox egyházat akartak alakítani. Tincu-Velea önálló „bánátizmus”-ról írt, azaz a bánági autonómiát és a régió román kultúráját hangsúlyozza. Amellett érvelt, hogy a románok autochtonok a Bánságban, és a szerb ortodox egyház soha nem kapott jogot arra, hogy magába olvassza a román ortodoxokat. Ezáltal a szerb irányítású ortodox egyház illegitim és erkölcstelen volta mellett foglalt állást.⁵¹ 1864-ben, illetve 1868-ban létrejött a külön román és szerb ortodox egyház, ezért a román–szerb ellentét jelentősége a regionális historiográfiában a továbbiakban csökkent.

Az erőforrások hiánya, illetve a román értelmiség számára kedvezőtlen kormányzati politika miatt a román szellemi élet intézményesülése igencsak vontatottan haladt a Bánságban. Mivel a régióban nem volt román nyelvű gimnázium (ilyenek kizárólag Erdélyben működtek), a román szellemi élet intézményes központja Karánsebesre került, ahol az ortodox püspökség tanítóképzőt tartott fenn, illetve papi szemináriummal rendelkezett.⁵²

Az előbbi intézmény földrajztanára, Patriciu Drăgălina⁵³ (1849–1917) 1899-ben közölte *A Szörényi Bánság történetéből* című munkáját. Ugyan Drăgălina azt állította, hogy a modern történettudomány ellenséges a románokkal szemben, ő maga ezt nem ellensúlyozta önálló kutatással, hanem a már létező irodalmat „románosította”, azaz elhelyezte a Szörényi Bánságot a román nemzeti narratívában, annak széles körű autonómiáját és román jellegét hangsúlyozva. Könyvét egyébként Drăgălina a 13. román-bánági határőrezred, azaz egy modern kori román nyelvű adminisztratív egység emlékének ajánlotta, ahonnan ő maga is származott.⁵⁴

Hasonló módszert követett a karánsebesi szemináriumi tanár, majd később lugosi esperes Gheorghe Popovici (1862–1927), akinek *A bánági románok tör-*

⁵⁰ Suciu 1945: 95–122, 133–142.

⁵¹ Tincu-Velea 1865.

⁵² Veritas [Gagy] 1908.

⁵³ Ștefănescu 1978: 131.

⁵⁴ Drăgălina 1899; Ciobanu 2008: 12.

ténete című munkája a helyben, román nyelven kiadott művek közül egyértelműen kiemelkedik.⁵⁵ Popovici Czernowitzban és Bécsben tanult, 1905-ben, illetve 1906-ban a Román Nemzeti Párt színeiben Lugoson parlamenti mandátumot nyert, azaz képzettségét és karrierjét tekintve is a román társadalom elitjéhez tartozott. Művének előszavában egyértelművé tette, hogy célja a bán-sági románok számára a saját történelmük megírása volt, hogy ne a rosszindulatú külföldi (azaz magyar) irodalomból kelljen tájékozódniuk. Popovici a legfrissebb magyar és román szakirodalmat felhasználva érvelt a római–román kontinuitás és a római kor óta a térséget benépesítő román lakosság mellett. A megszakítás nélküli román autonómia koncepcióját azonban elvetette. Popovici monográfiája minden korábbinál jobb színvonalú, a korszak tudományos mércéjét elérő tanulmány volt. Művének elismerése gyanánt Popovici-ot a Román Akadémia 1909-ben levelező tagjának választotta.

A bán-sági szerb történetírás a 19. század végén jelent meg, és leginkább az ortodox egyház és iskolák történetére koncentrált, szerzői is többnyire egyháziak voltak. Tudományos igényvel a bán-sági szerb szerzők szövegei azonban általában nem bírtak. A szerb szövegekre jellemző volt a polemikus hangnem: román szerzőkkel vitatkoztak az ortodox egyházi intézmények „nemzetiségéről”.⁵⁶

A térségben élő német nyelvű lakosság nagy száma ellenére a német nemzet-építés csak a századfordulón jelent meg sporadikusan, és csak az 1920-as években ért el számottevő sikert.⁵⁷ Német nyelvű, akár csak amatőr jellegű tudományosságot bátorító intézményrendszer egyáltalán nem létezett a dualista korszakban. A Bán-ság történetét német nemzeti keretben elmondó, átfogó elbeszélést így nem is dolgozott ki senki. Csupán a szakszerű történettudományi képzettséggel nem rendelkező, Versecen és Temesváron könyvkereskedő és újságíró, illetve a Temes megyei Balázsdon földbirtokos Franz Wetzel (1854–1938) közölt egy *Életrajzi vázlatok: Adalékok a Temesi Bán-ság történetéhez* című munkát. Az *Életrajzi vázlatok* bevezetője szerint: „[a]rra törekedtünk, hogy nevezetes, a Bán-ságnak szolgálatot tevő férfiak emlékét megújítsuk – a nagy és nemes emberek ismertetése nagy és nemes kedélyeket hív elő, már amennyiben ezekből még van – és ezáltal a haza [*Heimat*] szeretetét ébresztjük fel és tartjuk meg.”⁵⁸ Valójában azonban Wetzel a Habsburg szolgálatban álló Griselini és Radoslav Edler von Radić ortodox pap kivételével csupán németekről írt. Koncepciója szerint a Bán-ság modern történetében a német hatás volt az egyetlen pozitív elem. A Mercy tábornokot tárgyaló életrajzban Wetzel szerint a tartomány az Oszmán Birodalomtól való visszafoglaláskor általános nyomorúságban volt, földjét a rómaiak óta nem szántotta eke.⁵⁹ A Bán-ságba érkező német, olasz és spanyol telepesek közül csak a németek tartottak ki (szerbekről, románokról, magyarokról Wetzel

⁵⁵ Popovici 1904; Ciobanu 2008: 12–13.

⁵⁶ Bocşan 1999: 86–87.

⁵⁷ Schüller 2009.

⁵⁸ Wetzel 1908: oldalszám nélküli bevezető.

⁵⁹ Wetzel 1908: 27.

nem ejt szót), és ezek a németek hozták magukkal az európai kultúrát és civilizációt. A többi életrajz is hasonló szellemben mutatja be a Bánságban működő, vagy onnan elszármazó németeket. Önálló kutatások híján Wetzel szövegének tehát nem módszertana vagy forrásbázisa, hanem a Bánság múltját mint német történetet bemutató elbeszélése az újdonsága. A könyv magyar visszhangja így természetesen a lehető legnegatívabb volt: a kritika szakmailag értéktelen, pán-germán sovén műnek tartotta Wetzel alkotását.⁶⁰ Mivel a szerző tevékenyen részt vett az 1900-as évek közepén megalakuló német nemzeti párt, a Magyarországi Német Néppárt alapításában, ezen kritikák nem is voltak alaptalanok – nyilvánvaló volt, hogy Wetzel könyvét a magyarországi német nacionalista politika ideológiai alátámasztásaként képzelte el.⁶¹

KONKLÚZIÓ

A felvilágosodás előzményeire alapozva a 19. század derekán a Bánságban két kísérlet is történt egy *sui generis* regionális történelem megírására. A következő évtizedekben létrejövő virágzó regionális történetírás azonban sokkal inkább a nemzeti nagyelbeszélések függvényeként értelmezhető. Ez a viszony több, egymásba fonódó okkal magyarázható. A magyar, román és szerb nemzeti nagyelbeszélések hamarabb jöttek létre (leginkább a század közepén),⁶² mint ahogy a regionális történetírás keretei kialakultak a Bánságban (a század utolsó harmadában). A sokszínű Bánságban egymás mellett, egymással versenyezve több nemzeti elitcsoport is megjelent, amelyek a múlt számukra „megfelelő” képét keresték és alkották meg. A magyar állameszmével azonosuló szerzők így jellemzően az állami folytonosságnak és az állam egységének szenteltek nagyobb teret, kárhözátva a magyar rendek követeléseit ignoráló Habsburg-kormányzatot, és ünneplve az ezeket végül teljesítő Mária Teréziát. A román szerzők a románok római származását, a térségben megszakadás nélküli jelenlétét, illetve a román tartalommal megtöltött közigazgatási keretek létét hangsúlyozták. A szerb szerzők a szerb privilégiumokra és a szerb ortodox egyház intézményeinek történetére voltak leginkább kíváncsiak. Végül pedig az egyetlen német szerző érdeklődésének középpontjában a német kolonizáció, a kultúrjavak német importja állt. Azaz a nemzeti politika egyértelműen befolyásolta a múltképeket. Ennek következménye pedig az volt, hogy a forráshiányból adódó módszertani nehézségeket mindenki a nemzeti nagyelbeszéléssel vélte megoldhatónak.⁶³ A múltról alkotott kép tehát azonos volt Budapesten és Temesváron, illetve Bukarestben és Karánsebesen.

⁶⁰ Krischan 1999: 228–231.

⁶¹ Krischan 1999: 227; Hausleitner 2014: 51.

⁶² Baár 2010.

⁶³ Erre a legjobb példát a torontáli megyemonográfia középkort tárgyaló fejezeteiben találjuk: Reiszig–Alexich–Haraszthy 1911.

Az Alsó-Fehér megyei történetírást vizsgáló Erdősi Péter, illetve az erdélyi honismereti egyesületeket tanulmányozó Török Borbála Zsuzsanna hasonló eredményre jutott. Erdősi szerint az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat „szerzőinek tollát kevésbé a nemzeti történelem alatti regionális (vármegyei) vagy lokális történelem és identitás megalkotásának célja vezette, inkább a nagy történelem, Róma, a magyar középkor, a fejedelemség története kínálkozott számukra olyan evidens keretként, melyben nekik is el kellett helyezni magukat.”⁶⁴ Török pedig a Verein für Siebenbürgische Landeskundéről (az erdélyi szász honismereti egyesületről) mutatta ki, hogy elsősorban a nemzeti közösség tudományos alapjait akarta lefektetni (még akkor is, ha az erdélyi szász nemzetépítés csupán komoly megszorításokkal helyezhető el a korszak nacionalizmustörténetében).⁶⁵

A német és olasz történeti egyesületeket vizsgáló Gabriele B. Clemens ezzel szemben arra az eredményre jutott, hogy ott a régió és a nemzet konstrukciója alapvetően párhuzamosan zajlott egymással, a regionális történetírás képviselői pedig éppen azért törekedtek a regionális múlt megalkotására, hogy ezzel ellensúlyozzák a kialakuló német és olasz nemzetállam homogenizáló kísérleteit. A regionális és a nemzeti történetírások csak a nemzetállamok magját jelentő Poroszországban, illetve Savoyában fedték át egymást.⁶⁶ A franciaországi lokális emlékezeteket tanulmányozó Stéphane Gerson viszont azt mutatta ki, hogy a hosszú 19. század során a nemzet és a régió konstrukciója Franciaországban egymást kiegészítette és kölcsönösen segítette.⁶⁷ A két modell közötti különbség minden bizonnyal annak köszönhető, hogy a német és az olasz régiók évszázadokon keresztül komoly autonómiát élveztek, és a régiók betagozása a nemzetállamba jóval több konfliktussal járt, mint Franciaországban.

Erdély 1867-ig különálló volt, a Bánság teljes területe pedig csak 1881-ben lett Magyarország része, és egyik terület magyarországi integrációja sem zajlott konfliktusmentesen. Az erdélyi és a bánsági regionális történetírás tehát akár a német és az olasz régiók múlt-konstrukciójára is hasonlíthatott volna. Mégsem így történt: Dél- és Kelet-Magyarországon a múlt helyben megkonstruált képe a francia modellhez volt hasonlatos. A regionális múltképek szigorúan kompatibilisek volt a nemzetivel, mivel a verseny nem a régió és a nemzet, hanem a konkurens nemzetek között jött létre.

⁶⁴ Erdősi 2010: 173.

⁶⁵ Török 2008, 2009.

⁶⁶ Clemens 2004.

⁶⁷ „[T]he field of local memories had helped fashion a working synthesis of local and national sentiments.” Gerson 2003: 230.

FORRÁSOK

- Bárány Ágoston 1845: *Torontálvármegye hajnala*. Buda.
- Bárány Ágoston 1848: *Temesvármegye emléke*. Nagy-Becskerek.
- Böhm, Leonhard 1861: *Geschichte des Temeser Banats*. Leipzig.
- Böhm Lénárt 1867: *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme*. Pest.
- Drăgălina, Patriciu 1899: *Din istoria Banatului Severin*. Caransebeș.
- Ehrler, Johann Jakob 2000: *Banatul de la origini pâna Acum (1774) / Das Banat vom Ursprung bis jetzo (1774)*. Timișoara.
- Griselini, Franz 1779: *Versuch einer politischen und naturlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. Wien.
- Hasdeu, Bogdan Petriceicu 1896: *Români bânățeni din punctual de vedere al conservativismului dialectal și teritorial*. București.
- Kogălniceanu, Mihail 1837: *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens: Tome premier, Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie (1241–1792)*. Berlin.
- Laurian, August Treboniu 1848: *Temisiana sau scurtă istorie a Banatului Temisianu*. București.
- Maniu, Basiliu 1857: *Disertatiune istorico-critica si literara tractanda despre originea Romanilor din Dacia-Trajana*. Timisiora.
- Népszámlálás 1902: *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként*. Budapest.
- Pesty Frigyes 1862: A Temesi Bánság monographiái. *Budapesti Szemle* (44–45.) 220–243.
- Pesty Frigyes 1868: *A Temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága*. Pest.
- Pesty Frigyes 1876: *A Szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek*. Budapest.
- Pesty Frigyes 1877: *A Szörényi Bánság és Szörényi vármegye története*. Budapest.
- Popoviciu, George 1904: *Istoria Românilor Bânățeni*. Lugoj.
- Preyer, Johann Nepomuk 1853: *Monographie der königlichen Freistadt Temesvár*. Temesvár.
- Reiszig Ede – Alexich Bogolyub – Haraszthy Lajos 1911: *Torontál vármegye története*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*. Budapest, 311–518.
- Schwicker, Johann Heinrich 1861: *Geschichte des Temeser Banats: Historische Bilder und Skizzen*. Grosz-Becskerek.
- Stoica de Hațeg, Nicolae 1981: *Cronica Banatului*. (Ed. Damaschin Mioc.) Timișoara.
- Számek György 1889: Szerb telepítvények Délmagyarországon. *Történelmi és Régészeti Értesítő* (5.) 4. 163–170.
- Szentkláray Jenő 1879: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig). Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre*. Temesvár.
- Szentkláray Jenő 1891: *Oláhok költöztetése Délmagyarországon a múlt században*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 15/2.) Budapest.
- Szentkláray Jenő 1897: *A társadalom nemzeti feladatai Délmagyarországon*. Temesvár.
- Szentkláray Jenő 1900: *Krassó vármegye őshajdána*. Budapest.

- Szentkláray Jenő 1908: *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon*. Budapest.
- Szentkláray Jenő 1912: Temes vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár*. Budapest, 225–392.
- Tincu-Velea, Nicolau 1865: *Istioria bisericească politico-națională a Românilor preste totu, maș alesu a celor ortodocși-orientali din Austria și cu distincțiunea Bănățeniloru, față cu pretensiunile ierarhice și politice ale colonilor serbecși din Austria*. Sibiiu.
- Wettel, Franz 1908: *Biographische Skizzen: Beiträge zur Geschichte des Temeser Banates*. Temesvar.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baár, Monika 2010: *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford.
- Balla Loránd 2008: A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat. *Levéltári Közlemények* (79.) 171–195.
- Berkeszi István 1908: *A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Temesvárott*. Budapest.
- Bocșan, Nicolae 1999: Die Banater Geschichtsschreibung zwischen multikulturellem Anspruch und nationalem Identitätsverständnis. In: Fassel, Horst – Förster, Horst (Hgg.): *Kulturdialog und akzeptierte Vielfalt? Rumänien und rumänische Sprachgebiete nach 1918*. Stuttgart, 81–100.
- Ciobanu, Tiberiu 2008: Romanian Historiography of the 19th and of the First Half of the 20th Century about Medieval Banat. *Transylvanian Review* (17.) 3. 3–28.
- Clemens, Gabriele B. 2004: *Sanctus Amor Patriae: Eine vergleichende Studie zu deutschen und italienischen Geschichtsvereinen im 19. Jahrhundert*. Tübingen.
- Erdősi Péter 2010. Egy gyulafehérvári történeti egyesület képe a nemzeti múlttól a 19–20. század fordulóján. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon: 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Budapest, 139–178.
- Feneșan, Costin 2000: Johann Jakob Ehrler – ein Banater Grisellini aus dem zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Ehrler, Johann Jakob: *Banatul de la origini până Acum (1774) / Das Banat vom Ursprung bis jetzo (1774)*. Timișoara, 151–169.
- Gerson, Stéphane 2003: *The Pride of Place. Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France*. Ithaca – London.
- Gräf, Robert 2000: Über die Anfänge der deutschen Geschichtsschreibung des Banats im 19. Jh. *Transylvanian Review* (9.) 2. 58–65.
- Haselsteiner, Horst 2001: Comment. *Austrian History Yearbook* (31.) 157–164.
- Hausleitner, Maria 2014: *Die Donauschwaben 1868–1948. Ihre Rolle im rumänischen und serbischen Banat*. Stuttgart.
- Höpken, Wolfgang 2005: Zwischen nationaler Sinnstiftung, Jugoslawismus und „Erinnerungschaos.“ Geschichtswissenschaft und Geschichtskultur in Serbien im 19. und 20. Jahrhundert. *Österreichische Osthefte* (47.) 345–391.

- Karácsonyi János 1926: *Szentkláray Jenő l. tag emlékezete*. Budapest.
- Krischan, Alexander 1999: *Banatforschung als Aufgabe: Auszug aus dem Gesamtwerk*. München.
- Marjanucz László 2013: Franz Grisellini Bánság-képe. *Aetas* (28.) 3. 24–43.
- Neumann, Victor 1984: *Vasile Maniu: Monografie istorică*. Timișoara.
- Petrovics István 2003: Módszertani problémák a középkori Temesvár történetének kutatása kapcsán. *Tanulmányok Pécs történetéből* (14.) 143–160.
- Roșu, Victor-Tudor 2008: *August Treboniu Laurian (1810–1881). Discurs istoric romantic*. Cluj.
- Scherer, Anton 1983: *Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat)*. München.
- Schüller, Stephan Olaf 2009: *Für Glaube, Führer, Volk, Vater- oder Mutterland? Die Kämpfe um die deutsche Jugend im rumänischen Banat (1918–1944)*. Berlin.
- Ștefănescu, Ștefan (ed.) 1978: *Enciclopedia istoriografiei românești*. București.
- Suciu, Ioan Dimitrie 1945: *Nicolae Tincu Velia (1816–1867): Viața și opera lui*. București.
- Szentkláray Jenő 1914: *Debreczeni Bárány Ágoston élete és munkái*. Budapest.
- Täuber, Radegunde 1977: *Johann Nepomuk Preyer. Sein Leben und Werk in Wort und Bild*. Bukarest.
- Török, Borbála Zsuzsanna 2008: The Ethnic Design of Scholarship: Learned Societies and State Intervention in 19th Century Transylvania. In: Karady, Victor – Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)*. Cluj-Napoca, 115–137.
- Török, Borbála Zsuzsanna 2009: Learned Societies and Academic Sociability in Nineteenth-Century Transylvania. *East Central Europe* (36.) 2. 200–224.
- Varga Bálint 2014: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle* (56.) 2. 179–202.
- Veritas [Gagyí Jenő] 1908: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*. Budapest.
- Xenopol, Alexandru Dimitrie 1885: *Une énigme historique: les Roumains au moyen-âge*. Paris.
- Xenopol, Alexandru Dimitrie 1896: *Histoire des Roumains de la Dacie trajane, depuis les origines, jusqu'à l'union des principautés en 1859*. Paris.